

עַתָּה מוֹלָד
עֵתוֹן לְתוֹלְדוֹת אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל וְעַם יִשְׂרָאֵל

יד יצחק בן-צבי **יזא** זו ירחון כרך כט, גיליון 3 (173) שבת תשס"ד פברואר 2004

יוסי סטפנסקי

לזכרה של סבתא,
נחמה (הלר) פרידמנט,
ילידת טבריה

בחפירה שהתנהלה
בעת האחרונה
ברובע היהודי הישן
של טבריה ליד חוף
הכנרת, התגלו שרידים
מרשימים של מבצר
צלבני מן המאה ה־11
לספירה

המבצר האבוד

ב־4 ביולי 1187 נפל דבר בתולדות המזרח התיכון: צלאח א־דין וחיליו הביסו בקרב קרני חיטין את הצבא הצלבני שבראשו המלך גי דה ליונאן, והרצו בכך את גורל ממלכת ירושלים הצלבנית. העילה לקרב הייתה המצור שהטיל צלאח א־דין על טבריה, בירת נסיכות הגליל, יומיים קודם הקרב הגדול. במבצר האיתן של טבריה ישבו באותה שעה הנסיכה הצלבנית אישיבה, אשתו של שליט הגליל ריימונד השלישי מטריפולי, ויחידת אבירים נאמנה. ריימונד עצמו שהה באותה עת עם המלך במחנה הצלבני שליד מעיינות ציפורי. עם ראשית המצור, שיגרה אישיבה בבחילות שליח למחנה הצלבני כדי להתריע על הסכנה האורבת לה ולאבירי טבריה בשל כוונתו של צלאח א־דין לכבוש את העיר. בהתייעצות הקדחתנית במחנה בציפורי יעץ למלך דווקא ריימונד, בעלה של אישיבה, שלא להתעמת

מתחת לרובע היהודי הישן, אנו יכולים עתה לאמוד את גודלו – 50 x 70 מ', אם כי קשה עדיין להתוות את תכניתו המדויקת. נראה שגם בקדמת החומה והשער היה חפיר רחב שמולא במים והגן על המבצר מצפון, וזאת בהמשך לחלק הדרומי שנתגלה בחפירה של שנת 1977. אם אכן היה חפיר גם ממערב (הצד שטרם נחשף) – הרי שמדובר במבצר שהיה מוקף במים מכל צדדיו, מעין אי מנותק מהעיר, והגישה אליו הייתה, ככל הנראה, בגשרי עץ מתרוממים.

לאחר נפילת המבצר בשנת 1187 עמדו חורבותיו בשימומון מאות שנים, עד שמולאו וכוסו באדמה. במאה ה־18, בימי רבי חיים אבולעפיה, נבנה כאן הרובע היהודי של טבריה, ששמר על צביונו המיוחד עד 1948. התרגשות מיוחדת אחזה אותי בזמן חפירת האתר, שהרי בשכונה החסידית שהתפתחה כאן מסוף המאה ה־18 ושגשגה עד 1948 (כיום נותר בה רק בית הכנסת של חסידי קרלין), נולדה וגדלה סבתי, נחמה פרידפרייג לבית הלר; מפיה שמעתי בצעירותי סיפורי סבתא רבים על אודות נפלאותיה של "טבריה של מעלה" וגם על "טבריה של מטה".

הפן היהודי

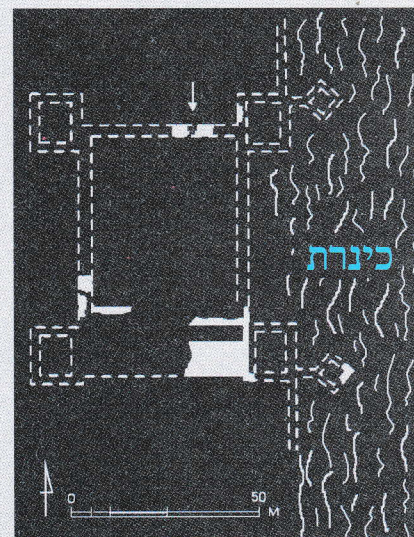
במהלך החפירה גילינו שכנראה כבר במאה ה־12 (לפני או אחרי קרב קרני חיטין) או במאה ה־13, זמן לא רב לאחר בניית השער, נבנו שני קירות לרוחבו והוציאו אותו משימוש. הופתענו למצוא בחומה, בשער ובאדמת המילוי בחפיר, פריטי אבן גדולים ומעוטרים: חלקי משקוף גדול המעוטר בדגמים צמחיים וזר הרקולס הדומים למשקוף בבית הכנסת העתיק של כפר נחום (חלק אחד שילבו הצלבנים במזוזות השער המערבית); אבן גזית מבולת עם תבליט גס של מנורה בת חמישה קנים; אבני כרכוב וכותרות; חוליות עמודים; שברי אבנים משיש איטלקי, ופריטים נוספים מגיר ומבולת. פריטים אלו מקורם ללא ספק במבנה קדום ומפואר, כנראה בית כנסת מן התקופה הרומית או הביזנטית. האם הצלבנים נטלו

הכנרת, באזור הרובע היהודי הישן, על סמך ניתוח תעודות היסטוריות וציורים של טבריה מן התקופה העותמאנית. חפירות ארכאולוגיות מצומצמות שערכו חופרי אגף העתיקות אסתר דינור (1976) ואליזבט בראון (1977) ממערב למסגד הים בקרבת הטיילת חיזקו הנחה זו, עם גילויים של קטעי קירות איתנים. החופרים סברו כי אלו הם חלקים מן החלק הדרומי של המבצר, ובראון אף הציע שחפיר שמילאוהו במי הכנרת תחם את המבצר והגן עליו מדרום. היו שפקפקו בסברה זו והציעו בכל זאת לחפש את המבצר הצלבני של טבריה, לבה של בירת נסיכות הגליל במאה ה־12 לספירה, באזור אחר של העיר העתיקה.

באביב־קיץ 2003, בעקבות תכניות פיתוח של החברה הממשלתית לתירות בתחומי הרובע היהודי בטבריה העתיקה ("חצר היהודים"), נערכו חפירות ארכאולוגיות מטעם רשות העתיקות בשטח הגובל בבית הכנסת "עץ חיים" ע"ש ר' חיים אבולעפיה סמוך לחוף הכנרת, כ־70 מ' מצפון לחפירותיהם של בראון ודינור. בחפירה נתגלה קטע מרשים של חומה איתנה שכיוונו מזרח־מערב (בניצב לחוף הים) ובו שער ברוחב 3 מ'. החומה מגיעה לעובי של 3.4 מ' והשתמרה לגובה 4 מ' לפחות (נדבכי היסוד, המשוקעים בתוך שכבת מי התהום בגובה מי הכנרת, טרם נחשפו).

החומה והשער נבנו באבני גזית גדולות, חלקן בעלות סיתות שוליים. על פני כמה אבנים במזוזות השער מצאנו סימני סיתות אלכסוניים האופייניים לבנייה הצלבנית, ועל אחת מהן נמצא תו סתמים בצורת האות V. בין האבנים שולבו פריטים אדריכליים עתיקים בשימוש משני. בשתי מזוזות בית השער נמצאה מסילה להעלאת ולהורדת שבכת ברזל (Portcullis) – אמצעי הגנה שכיח בקדמת שערי המבצרים הצלבניים. גם כלי החרס ששבריהם נמצאו במקום אופייניים לתקופה, רובם מייצגו מקומי ומיעוטם כלים שיובאו מחוץ לארץ.

לא נותר אפוא מקום לספק: לפנינו חלק מן החומה הצפונית של המבצר הצלבני, המעידה כי המבצר הצלבני האבוד נמצא

תכנית המבצר

כעת עם הכוח המוסלמי, על אף הסכנה המידית שריחפה על אשתו ועל חבריו בטבריה. אך המלך החליט לקבל את עצתו של מפקד מסדר הטמפלרים להתקיף את המוסלמים ולשחרר את טבריה מן המצור. כידוע נערך הקרב המכריע בסביבות קרני חיטין, בדרך לטבריה, וידו של הצבא הצלבני, הגווע בצמא, הייתה על התחתונה. עם תום הקרבות חדל צבא ממלכת הצלבנים להתקיים, ואבירי המסדרים הטמפלרי וההוספיטלרי הוצאו להורג (רק המלך גי נשבה ושוחרר כעבור שנה, ואילו ריימונד הצליח להימלט לפני תום הקרב). למחרת היום נכנעה טבריה בפני הכוח המוסלמי. הנסיכה אישיבה ואבירי טבריה הורשו לצאת, והם פינו את העיר והגיעו ללא פגע לטריפולי שבלבנון.

המבצר הצלבני של טבריה:

גילוי מחדש

היכן היה המבצר הצלבני של טבריה? עד שנות ה־70 של המאה ה־20 סברו החוקרים שיש לחפשו מחוץ לחומות העיר העתיקה העותמאנית, אולי באזור המצודה שנבנתה בימי דאהר אל־עמר במאה ה־18 לספירה על גבעה בצפון־מערב העיר, או אולי על הר ברניקי המתנשא מעל העיר מדרום־מערב. ההיסטוריון צבי רזי הציע ב־1970 לאתר את המבצר בין חומות העיר על חוף

שחזור המבצר: טניה מלצין,
באדיבות רשות העתיקות
והחברה הממשלתית
לתיירות

משמאל למעלה: רצפת השער ואבן המזוזה
המערבית בזמן גילויין במאי 2003
משמאל למטה: שבר משקוף עם עיטור זר הרקולס

נוספים בתחומי העיר העתיקה של טבריה שופכים אור על כמה חידות במסורות יהודי טבריה במאות השנים האחרונות. "המזוזה הגדולה אשר בטבריה" (המכונה גם מערת ר' יהודה הנשיא ואנטונינוס הקיסר) שהטילה אימים על התושבים המקומיים ועל כן לא העזו להיכנס לתוכה, היא ככל הנראה חלל תת-קרקעי מתחת למבצר הצלבני, אולי מעבר מקורה שדומים לו נמצאו בשנים האחרונות בעכו. "כיפת השל"ה" (המקום שבו נהג להתפלל ר' ישעיהו הלוי איש-הורוויץ, "השל"ה הקדוש") באזור המנזר היווני-אורתודוקסי בדרום-מזרח העיר העתיקה היא חלק מבניין צלבני מבוצר בעל קמרונות מסיביים, הקבור כיום מתחת לבניין המנזר (בניין שהגן במקורו על הפינה הדרומית-מזרחית של העיר הצלבנית). בטבריה שבין החומות רב הנסתר על הגלוי, ועדיין מצפות לנו הפתעות שיאירו את תולדותיה של בירת נסיכות הגליל בתקופה הצלבנית ובאלף השנים שחלפו מאז.

אותם מחורבות העיר היהודית בת תקופת המשנה והתלמוד ששכנה דרומה מכאן, או שמא מדובר במבנה ענק שעמד בקרבת המבצר (ואולי מתחתיו)? שאלות אלה טרם נפתרו, כמו גם שאלות רבות נוספות באשר לתפקודו של המבצר ותכניתו. בשנות ה-60 של המאה ה-12, כאשר עמד כאן המבצר במלוא תפארתו, מצא ר' בנימין מטודלה בטבריה קהילה יהודית שמנתה 50 משפחות וגם "בית" כנסת כלב בן יפונה בקרוב". בשנת 1180 לערך, פגש כאן הנוסע האשכנזי ר' פתחיה מרגנסבורג קהילה יהודית איתנה, ובתוכה ר' נהוראי שהיה "מזרע ר' יהודה הנשיא". ר' פתחיה מזכיר את "בית הכנסת שבנה יהושע בן נון". הנוסעים היהודים בימי הביניים נטו לשייך את בתי הכנסת הקדומים של הגליל ליהושע או לכלב, ואפשר ששניהם התכוונו לאותו אתר. האם ממבנה זה נלקחו פריטי הבנייה המפוארים ששולבו במבצר? גילוי המבצר וחשיפת שרידים צלבניים